

**PASAKOJAMOJI TAUTOSAKA
SKIRTINGŲ KARTŲ ŽEMAIČIŲ LŪPOSE:
KELIOS PASTABOS
APIE VIEKŠNIŲ APYLINKIŲ PASAKOJIMUS**

LINA BŪGIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – liaudies pasakojimai, skirtingu metu užrašyti tame pačiame Žemaitijos krašte – Vieکشنیų apylinkėse.

Darbo tikslas – panagrinėti šios vietovės pasakojamosios tautosakos tradicijos kaitą, kiek plačiau aptariant tam tikras skirtingų žanrų raidos tendencijas ir skirtingoms kartoms bei socialinėms grupėms priklausančių pateikėjų pasaulėžiūros atspindžius jų pasakojimuose.

Tyrimo metodai – lyginamasis, interpretacinis.

Žodžiai raktai: pasakojamoji tautosaka, tradicinis folkloras, karta, tautosakos žanras, pasaulėžiūra.

Žemaičių pasakojimų tradicija

Žemaitija nuo seno garsėja turtinga ir savita liaudies pasakojimų tradicija. Jau pats pirmasis lietuvių pasakojamosios tautosakos rinkinys – Simono Daukanto „Pasakos masių“ (1835) – buvo sudarytas iš žemaičių pasakų. Žemaitijoje užrašyta pasakojamoji liaudies kūryba užima nemenką ir vėliau publikuotų tautosakos rinkinių dalį. Tiesa, nereikėtų pamiršti, jog pirmųjų tautosakos rinkimo entuziastų daugiausia skelbtos pasakos (ypač stebuklinės bei apie gyvūnus), domėtasi ir pasakėčiomis; tuo tarpu nepasakinę tautosaką (sakmes, padavimus, pasakojimus) imta gausiau užrašinėti ir skelbti kiek vėliau, kai susidomėta papročiais, apeigomis, senaisiais tikėjimais. Antai S. Daukanto rinkinį sudarančiuose devyniuose pluoštuose iš viso yra 92 pasakojamosios tautosakos vienetai (Grigas 1983: 35), iš kurių daugiausia būta stebuklinių (28), taip pat gyvulinių, novelinių ir kitokių pasakų; tuo tarpu sakmių terasta vos septynios, nors mitologinė saktmė – žemaičiams itin būdingas žanras. Matyt, tuo metu šie „trumpi, gyvenamosios aplinkos faktais paįvairinti pasakojimai“ neatrodė labai vertingi nei rinkėjams, nei patiems pateikėjams

(Radauskienė 2005). Pirmasis vadinamąją nepasakinę žemaičių tautosaką gausiau skelbti ir savo raštuose naudoti ėmė Liudvikas Adomas Jucevičius, vėliau – Motiejus Valančius, Povilas Višinskis, Žemaitė ir kt. Atskirai minėtinas ištisą folkloro rinkimo sąjūdį suorganizavęs žemaičių bajoras Mečislovas Davainis-Silvestraitis, sykiu su talkininkais vien pasakų XIX a. gale sukaupęs apie 700 – daugiausia iš Raseinių apylinkių (Kerbelytė 1973: 33, 34). Pluoštą įvairių žanrų pasakojamosios žemaičių tautosakos (apie 40 vienetų) 1902 m. leidinyje „Lietuviškos pasakos įvairios“, II tome, įdėjo Jonas Basanavičius.

Paplitusią nuomonę, jog rytų Lietuva labiau žinoma kaip dainų, o centrinė Žemaitija ir vidurio Lietuva – kaip pasakų, sakmių ir pasakojimų kraštas, remdamasis jam tuo metu prieinamais statistiniais užrašytos tautosakos duomenimis, patvirtino ir Norbertas Vėlius (1983: 73–75). Negana to, jis teigė, jog „dar ryškesni, negu svarbiausiųjų lietuvių tautosakos rūšių, yra atskirų žanrų, teminių grupių ir pavienių kūrinių tipų regioniniai paplitimo skirtumai“ (ten pat: 76). Sakykime, Žemaitijoje itin populiarios esančios sakmės apie laumes ir aitvarus, o siužetų apie Saulę ir Perkūną šiame regione išvis neužfiksuota. Pasitaiko ir tokių siužetų, ypač mitologinėse sakmėse, kurie būdingi tikrai Žemaitijai ir vakarų Lietuvai (Būgienė 2004: 18). Panašių dėsningumą aptinkama ir analizuojant padavimų, pasakų bei kitų pasakojamosios tautosakos tekstų tematiką ir motyvus (Vėlius 1983: 80–94). Visa tai leido N. Vėliui postuluoti didesnę šio regiono senosios dvasinės kultūros artimumą chtoniškajam pradui. Beje, Žemaitijoje itin populiarios ne tik sakmės, bet ir pasakos apie kvailą velnią, neretai figūruojantį tuose pačiuose siužetuose, kuriuose rytų Lietuvoje užrašytose pasakose aptinkama meška (Vėlius 1987: 98). Daugelis tyrinėtojų linkę pabrėžti savitas tradicinių žemaitiškų naratyvų stilistikos, leksikos ypatybes, savotišką humorą, kalbos šiurkštumą, išraiškos glaustumą, pasakojimo dinamiką, ekspresyvumą ir t. t. (daugiau apie žemaičių pasakojamąją tautosaką ir jos tyrinėjimus žr. Radauskienė 2005). Visa tai liudija šio regiono liaudies pasakojamosios tradicijos ir apskritai pasauležiūros savitumą.

Viekšnių krašto istorija ir tautosaka

Daugelis minėtų ir dar nepaminėtų bruožų bei savitumų neišvengiamai krinta į akis vos pasklaidžius viename žemaičių žemės krašte – Viekšnių apylinkėse – užrašytą pasakojamąją tautosaką.

Viekšniai – nuo seno garsus, daugiatautis ir įvairiopus kultūrinės veiklos bei aktyvių šviesuolių nestokojęs miestelis. Viekšnių žemė rašytiniuose šaltiniuose paminėta dar IX amžiuje. Pasak istorikų, Viekšnių gyvenvietė buvusi jau XIII a., o XVI a. istoriniuose šaltiniuose minimas Viekšnių miestelis ir dvaras. Jį valdė Sapiegų ir Gorskių giminės. 1656 m. miestelį visiškai sunaikino švedai. Vis dėlto XVII a. pabaigoje atsikūrę Viekšniai buvo nemažas šiaurės Lietuvos prekybos centras. XVIII a. jau buvo Viekšnių seniūnija, miestelis 1792 m. gavo Magdeburgo teises, čia vykdavo turgūs ir prekymečiai. Deja, Viekšnius ir jų apylinkes dažnai

niokojo įvairios nelaimės: marai, badas, gaisrai. 1860 m. čia įsteigta vaistinė – seniausia farmacijos įstaiga visoje Žemaitijoje. Veikė ir vandens malūnas. Vieکشniai garsėjo savo puodžiais, jų gaminiai parduoti būdavo gabenami net į atokiausius kraštus: plito ne tik visoje Lietuvoje, bet pasiekdavo ir Latviją, netgi Estiją (Kudirka 1969; Kerys 1993). Miestelis smarkiai išaugo 1871–1873 m. nutiesus Liepojos–Romnų geležinkelį.

Kaip ir daugelyje bent kiek didesnių Lietuvos miestelių, Vieکشniuose ir jų apylinkėse ilgą laiką buvę itin daug žydų. Kurtasi Vieکشniuose ir kitų tautinių bei religinių bendrijų. Po 1863 m. sukilimo į Vieکشnius ir jų apylinkes pradėjo keltis rusakalbiai stačiatikiai. 1875 m. čia pastatyta cerkvė. O bažnyčia Vieکشniuose jau buvo XVI a. pabaigoje, bet ją pasisavino evangelikai reformatai. 1634 m. pastatyta nauja medinė bažnyčia, vėlesniais amžiais ji buvo porą kartų atnaujinta. 1853 m. pastatyta dabartinė mūrinė Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia, kurią pašventino Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, deja, irgi buvo visiškai sugriauta per karą. 1921 m. ji atstatyta, stengiantis išsaugoti jos pirmąją išvaizdą (plačiau apie Vieکشnius ir jų istoriją žr. Rozga & Kerys 2005).

Bene garsiausi Vieکشnių krašto žmonės – čia gimę broliai Mykolas, Vaclovas ir Viktoras Biržiškos – Lietuvos šviesuoliai, mokslininkai ir visuomenės veikėjai. Pasak jų paveldo tyrėjų, esą unikalų, „kad visi trys kuklaus provincijos gydytojo Antano Biržiškos sūnūs tapo profesoriais“. To nepavykę pakartoti nė vienos šeimos atstovams (Elekšis 2001). Vieکشniuose ir šiandien veikia Biržiškų draugija, o 1995 m. miestelyje atidengtas paminklas broliams Biržiškoms ir jų tėvams atminti.

XIX a. pabaigoje–XX a. pirmoje pusėje Vieکشniai buvo valsčiaus centras. Ir dabar Vieکشnių seniūnija yra viena didžiausių rajone (plg. Ivanauskaitė 2006: 257).

Tautosakos Vieکشnių krašte irgi nemažai užrašyta. Pačios aktyviausios darbininkės šlovė šiame bare tikriausiai priklausytų ilgametei kraštotyriminkei ir liaudies tradicijų žinovei Amelijai Lengvenaitei-Urbienei (1909–1997), kurios surinktais tautosakos tektais čia ir remsimės. Būdama kilusi iš šio krašto (netoli nuo Vieکشnių esančio Užventės kaimo, seniau vadinto Zavente) ir gerai pažinodama čionykščius žmones, išmanydama gimtųjų vietų istoriją bei kultūrą, būdama tiesioginė daugelio bendruomenės gyvenimo įvykių dalyvė ar liudininė ir pati patyrusi ne vieną įsimintiną išgyvenimą, A. Urbienė yra užrašiusi išties unikalių dalykų. Jos sudarytuose ir Lietuvių tautosakos rankraštyne saugomuose rinkiniuose (jų kopijas kraštotyriminkė padovanojo Vieکشnių vidurinei mokyklai bei miestelyje įkurto aviacijos pradininko Lietuvoje Aleksandro Griškevičiaus memorialinio muziejaus etnografiniam skyriui, žr. Gedvilas 1985) tradiciniai tautosakos siužetai neretai papildomi pateikėjų ir pačios užrašytojos prisiminimais, komentarais, pastabomis; nestokojama vietų, su kuriomis vienas ar kitas sekamas siužetas esąs susijęs, aprašymų, nuorodų ar ranka braižytų schemų (pvz., prie LTR 4722(377) ir kt.). A. Urbienė kruopščiai fiksavo savo gausios giminės atstovų (senelio, motinos, tetų, kitų giminių) pasakojimus, daug ką užrašydama net ir po kelių dešimtmečių, jau remdamasi vien atmintyje išsaugotais vaikystės prisiminimais (tokių tekstų esama rinkiniuose LTR 2496, 2514 ir kt.). Iš 14 jos kraštotyriminį palikimą

sudarančių aplankų septyniuose pateikiamos įvairaus pobūdžio etnografinės žinios bei aprašymai, o keturi aplankai skirti vien tautosakai¹.

Tautosaka, ypač pasakojamoji, neišvengiamai atspindi šio krašto savitumą. Patys Vieکشniai ir daugelis jų apylinkės kaimų yra išsidėstę prie Ventos ir Virvytės santakos, vaizdinguose šių upių slėniuose, čia nestinga gamtos bei istorijos paminklų (plačiau žr. VK I–IV). Žmonės nuo seno nemažai pasakoja apie švedų, latvių, rusų, žydų bei senuosius užmirštus lietuvių kapus, stebuklingomis laikytas ir te-belaikomas pušis ir vadinamuosius apžadų kapelius, apie aplinkinių dvarų ponus ir valdytojus. Atrodo, jog paprotys padaryti apžadus ko nors prašant ir meldžiantis stebuklingomis laikomose vietose, prie šventųjų Kegrinės, Peiliškių miško pušų bei kitur tebėra gyvas ar bent gyvai prisimenamas ir šiandien (tik žmonės nenoriai kalba apie duotųjų apžadų turinį, matyt, laikydami tai pernelyg intymiu ar magišką galią turinčiu dalyku). Labai ryškiai, remdamasi vaikystės išpūdžiais, savo prisimi-nimuose tikėjimą stebuklingąja Kegrinių miško pušies galia atskleidė A. Urbienė:

Man teko mokytis – kaip mano mamatė sakydavo – per didžiausią vargą. Nuo savęs dar pridursiu – ir per stebuklą.

O stebuklas – norit tikėkit, norit netikėkit – iš tikrųjų buvo. Mano mokslo aukštumas padėjo pasiekti stebuklingoji Kegrinių miško pušis.

Seniau visi vieکشniškiai žinojo tą stebuklingąją Kegrinės pušį. Iš tolių toliausiai žmonės keliaudavo jos malonių prašyti. <...>

Apie stebuklingąją Kegrinės pušį iš mažens buvau prisiklausiusi įvairių įvairiausių pa-sakojimų. Ir, žinote, šventai tikėjau jos galia.

Pookupaciniu laikotarpiu mūsų šeima varganai gyveno. Tėvas sirgo džiova (mirė 1922 metų rudenį). Mano broliai tarnavo pas gaspadorius: vyresnysis – už pusvaikį, jaunesny-sis – už piemenį. Mamatė skalbė baltinius Vieکشnių turtuoliams, verpė vilnas ir t. t. – žodžiu, dirbo visokiausius darbus, už kuriuos kas nors kiek nors mokėjo. Mokydamasi liaudinėje, gyvenau tarp tėvų ir senolio namų. Senolio kieme buvo nuspręsta: „Lai Amilėlė gyvena pas mumis. Dabar bandą ganys, augesnė – galės laukūse darbuoties, vo paskiau apžanysma“. Ir būsimasis vyras buvo parinktas – kaimo kriaučius. Jis turėjo palaukti, kol aš „suaugsiu į tikrą mergę“.

Tokia ateitis manęs visiškai neviliojo. Reikėjo gi ką nors daryti. Svaresčiusi pasvaresčiusi, galvojusi pergalvojusi ėmiau ir nutariau maldauti stebuklingąją Kegrinės pušį padėti man mokslus išieiti.

Vieną birželio ankstyvą rytą išginiau karves į Kegrinę. Nuvariau jas į Vilko pelkę, o pati tekinom prie pušies... Apsizvalgiau aplinkui – nė gyvos dvasios. Klupt ant kelių ir šliaužiu aplink pušį balsu kalbėdama:

– Stebuklingoji pušele, padėk man mokslus išieiti! Stebuklingoji pušele, padėk man mokslus išieiti! Stebuklingoji pušele, padėk man mokslus išieiti!

Dar ir trejus poterius sukalbėjau. Meldžiausi rankas sudėjusi, žvelgdama per šakas į pušies viršūnę. Man atrodė, kad toji malonė turi iš dangaus nusileisti...

Parginusi karves, pasisakiau senolio namams apie savo nuosprendį.

Senolis pasakė:

– Mokykis, žmogumi būsi (Urbienė 1987).

¹ Tiksliai suskaičiuoti, kiek ir kokios tautosakos A. Urbienė yra užrašiusi, gana sunku, nes kai kurie kūriniai, matyt, buvo fiksuoti po keletą kartų, darytos jų kopijos, ir skirtinguose rinkiniuose esama pasikartojimų. Šiaip ar taip, jos užrašyta tautosaka labai įvairi ir skaičiuotina net ne dešimtimis, o šimtais vienetų.

Daugelis A. Urbienės rinkiniuose esančių pasakojamosios tautosakos tekstų yra vienaip ar kitaip susiję su konkrečiomis šio krašto vietovėmis arba žinomais čionykščiais žmonėmis. Dažnai tokios istorijos rinkinyje net sudėtos į teminius poskyrius su savarankiškais pavadinimais, pavyzdžiui: „Pasakojimas aplink Volskio kryžių ir kaip baido netoli to kryžiaus“ (LTR 4722/377–382/), „Pasakojimai aplink stebuklingąją Kegrių miško pušį“ (LTR 4722/383–386/), „Kaip baidė prie Kegrių kryžiaus“ (LTR 4722/387–392/), „Kaip baidė ties Pargauskio apluku“ (LTR 4722/393–397/), „Dėl ko už Ventos liuob baidyti“ (LTR 4722/401–403) ir t. t. Neretai tokie skyriai praturtinami pačios užrašytojos prisiminimais, pastebėjimais, įžangėlėmis, komentarais. Apskritai A. Urbienės užrašyti tekstai itin saviti, nes nemažai jų tebeturi tiesioginio pokalbio tarp lygiaverčių, gerai vienas kitą pažįstančių ar net artimų žmonių bruožų. Dauguma A. Urbienės surinktos tautosakos pateikėjų – jos bendraamžiai ar net už ją jaunesni. Sakmės, pasakojimai, anekdotai jos užfiksuoti tarsi savaime išėję iš kalbos – kaip nuoširdaus pokalbio, išsipasakojimo fragmentai. Pavyzdžiui:

Marinom susiedę Valtienę. Giedam visi suklaupę ir meldamės. Girdam, atsидaro durys į prymenę, kažkas įeina ir, atsидaręs duris, įein į kitą trobos galą. Visi persigandom. Giedam ir meldamės tiktai. O marinamoji dar nenumirusi. Numarinom. Girdam – kažkas išein laukon iš trobos. Sėdam ir virpam visi iš baimės. Paskui išėjom namo.

Ant rytojaus Valtas ir sako man:

– Pačią bemarkinant, man baidyklos du maišu kviečių išnešė (LTR 4722/368/).

Toliau ta pati pateikėja, vienais metais už užrašytoją jaunesnę Emilija Praspaliauskienė, tarsi tęsia pradėtą pasakojimą:

Kūmet mes Akmenės gatvėje, Vieکشnių miestelyje, nusipirkome Iršo trobelę ir čia apsigyvenome, mumis irgi baidė. Vieną vakarą vyro nebuvo namie. Sėdu aš viena ir girdu: ant trobos kažkas tap tap tap! vaikščio(j). Paskui – bump! bump! bump! kažką daužo. Bijau eiti paveizėti. Sėdu ir virpu iš baimės.

Ir taip vieną vakarą, antrą, tretį.

Nebeiškenčiau, ant rytojaus palipau ant trobos ir veizu – katins visus kilbasus man iš kreželio ištraukęs ir suėdęs, vieni šniūreliai belikę (LTR 4722/369/).

Dar vienas žavus A. Urbienės užrašytos tautosakos bruožas, be abejonės, glaudžiai susijęs su jau minėtu puikiu gimtojo krašto tradicijos pažinimu, yra itin gerai jos atspindėtas liaudies pasakojimų „daugiabalsiškumas“. Antai dar tarpukariu pateikusi istoriją, archyvo tvarkytojo Jono Balio ranka rinkinyje paženklinotą 3446 numeriu (BLPK 3446: „Vaiduokliu palaikytas daiktas“), ji priduria porą pastabų, kurios ankstesnį pasakojimą apverčia aukštyn kojomis. Pacituosime visą rankraštinį tekstą:

Vieکشnių šventoriuje baido (= vaidenasi). 1918 metais buvo toks atsitikimas. Klebonijoj šlūžijo Ona B. Susirgo jos motina; jaunesnioji sesuo Liudvė, tėvo liepiama, anksti rytą, nepradėjus nė aušti, bėgo į kleboniją Onos parvadinti, kad ta skubėtų pas motiną. Bebėgdama pro šventorių veizi – šventoriuje, toj vietoj, kur po kryžiumi nabaštikus padeda, stovi kažin kokia motriška, vilnone apsiautusi. Liudvė, nieko nemislydama, įbėgo į šventorių, ir, kai priėjo artyn prie motriškos, toji kad vožė atkala ranka Liudvei per žandą, kad ta net atbula

atvirto. Moteriška pranyko, o Liudvei žandas pradėjo skaudėti ir nežmoniškai suputo. Ilgai reikėjo gydyti, kol putmenys atsileido.

Pastaba. Žmonės tą visą atsitikimą išsiaiškino kitaip. Ona B. mylėjosi su Ž., kurs buvo žanotas. Abudu susitikdavo šventoriuje, nes visame miestelyje kalbėjo, kad šventoriuje baido, todėl visi bijojo į šventorių vaikščioti. Tą rytą, kada Liudvė bėgo į kleboniją, Ž. laukė Onos šventoriuje. Pamatęs ateinančią Liudvę, Ž. mislijo, kad ateina ano pati, tai, nieko nesakydamas, ėmė ir primušė Liudvę, nes buvo dar tamsu ir Liudvės nepažino.

Iš Liudvės Burusaitės pasakojimų.

P. S. Liudvės sutinusį žandą mačiau pati, ir ji įsitikinusi buvo, kad baidykla ją užgavo, o ne Ž. (LTR 2514/66/).

Šį pasakojimą, kaip ir porą pirmiau cituotųjų, remdamiesi šiandieninės folkloristikos teorijomis, veikiausiai turėtume priskirti vadinamosioms negatyviosioms sakmėms, arba antisakmėms (plg. Būgienė 2003). Tai akivaizdžius žanro pokyčius atspindintys tekstai. Tačiau A. Urbienės nemažai užrašyta ir klasikinės pasakojamosios tautosakos: ilgų, išplėtotų ir gyvai pasektų buitinių, novelinių ir stebuklinių pasakų tradiciniais siužetais (pvz., LTR 2514/74–76, 90, 92, 93 ir kt.)², pasaka apie kvailą velnią „Kaip ežerą raukė“, kurios tekste supinta net aštuonetas tokio tipo pasakoms būdingų siužetų (LTR 2514/91/), taip pat mitologinių sakmių apie užkeiktus pinigus (LTR 2514/94–95/, 2496/134/), raganas (LTR 2514/72/, 6001/27/), apie populiarių velnio išikūnijimą – juodus katinus (LTR 2514/64–65/), nekrikštytų vaikų vėles, prašančias krikšto (LTR 2496/130/), apie vaidenimąsi (LTR 2496/131–133/ ir kt.), sloginimą (LTR 2496/135/), kaukus (LTR 6001/29–30/), apie įvairiais pavidalais – dažniausiai „ponaičio su kepalušu“, kurio nosis be skylių – pasirodantį ir prie žmogaus kimbantį velnią (LTR 2496/138–139, 141/) ir t. t. Labai įspūdingas iš senelės sesers Uršulės Gluodenytės užrašytas pasakojimas, kaip *kas septinti metai, septintame mėnesyje, nedėlioje per pat dienos dvylikta išsikelia Virvytėje užkeikta pana su skarbu skrynia*. <...> *Niekas tos panos neišvaduoja, nes nežino, ką reikia daryti. Po to skrynia užsiveria ir su visa pana žvangėdama pasineria Virvytėje* LTR 2496(137). Nors šis tekstas atrodytų kiek suliteratūrintas, jo siužetas aiškiai turi atitikmenų ne tik lietuvių žodinėje tradicijoje. Antai panašų pasakojimą apie ežere pasirodančią baltą mergelę Latvijoje, Džūkstės valsčiuje, yra užrašęs dar Ansis Lerchis-Puškaitis (Pakalns 2006: 133).

Apskritai A. Urbienės užrašyti pasakojimai neretai yra subtilus ir labai įtaigus klasikinės tradicijos ir asmeninių išgyvenimų derinys, kaip antai žinoma tautosakinė tema apie vandenį siurbiančią vaivorykštę (žr. Laurinkienė 2004: 188, 192–196) pasektas pasakojimas, pateiktas kaip memoratas, pagrįstas asmeniniu pateikėjo – teisybė, šįsyk kilusio ne iš Vieکشnių – liudijimu:

² Tokie kūriniai itin įdomūs, nes šiandien klasikinės liaudies pasakos Žemaitijoje yra beveik visiškai išnykusios iš gyvosios tradicijos. Net ir patys geriausi pasakotojai jų nebeprisimena, išskyrus vieną kitą unikalų atvejį, kaip antai Vieکشnių ekspedicijos metu Bronės Stundžienės aptiktas dabar Mažeikiuose, senelių globos namuose gyvenantis neįtikėtino talento pasakotojas Zigmantas Dzindzelėta (g. 1917), kurio repertuare esama, galima sakyti, visų žanrų tautosakos kūrinių (žr. Ivanauskaitė 2006: 258).

Kaip laumės juosta gėrė vandenį

Buvo po lietaus. Kad nudavė būrys, tai tik visur iš vieno šlapia paliko.

Ėjau į ganyklas arklių parsivesti. O ganyklose, pačioj palaukėj, buvo kūdros. Didelės kūdros. Nė vasarą neišdžiūdavo. Ten gyvulius vasarą girdydavo, rudenį linus merkdavo.

Kaip tik tuočės, kai aš pro kūdras ėjau, žiūriu – ant praėjusio debesio laumės juosta taisosi, taisosi. Didelė didelė – per visą dangų. Ir jos vienas galas pamažiuką eina, eina, slenka, slenka – matosi, kaip slenka. Ir prislinko visiškam netoli manęs, ir – makt į kūdrą. Žiūriu, kas čia bus. Tai kaip tik makt į kūdrą, tai tuoj sriūbt! vieną kartą, žiūriu – jau vandenio mažiau kūdroje. Kitą kartą tik sriūbt! – jau visiškam nebedaug vandenio beliko. Trečią kartą sriūbt! – ir dyka kūdra. Ale teip dyka, kaip semt išsemta. Tik varlės išsigandę po dugnį šokinėja. Kelios mažos žuvelės plekš, plekš uodegėlėm į dumblynę. Tai tik tu pamislyk: sriūbt, sriūbt, sriūbt – per tris kartus ir gatava!

Ir kaip tik tą kūdrą išsriaubė, tuoj tas laumės juostos galas slenka, slenka pamaži tolyn – ir nuslinko (LTR 2514/129/).

Viekšniškių pasakojimai šiandien

Ką gi iš šio turtingo, seniau užfiksuoto žemaitiškos tradicijos klodo pavyksta aptikti šiandien? Apibendrinus 2006 m. vasarą Viekšnių apylinkėse surengtos tautosakos ekspedicijos rezultatus (žr. Ivanauskaitė 2006), galima konstatuoti, kad išties nemažai. Greta dainų, instrumentinės liaudies muzikos, savos kūrybos eilėraščių ir kitokių liaudies kūrybos perliukų užrašėme ir tikrai nemenką pluoštą tradicinių bei šiuolaikiškų pasakojimų. Toliau pamėginsime bent truputį išsamiau aptarti kelias labiausiai į akis krintančias dabartinės pasakojamosios tautosakos gyvavimo tendencijas, išryškėjusias ekspedicijos darbo metu ir atsispindinčias jos dalyvių užrašytoje medžiagoje.

Viekšniškių pasakojimų transformacijos: aktualinimas, bandymai racionalizuoti ir moralizuoti

Pati pirmoji ir bene akivaizdžiausia tradicinio folkloro raidos ypatybė, pastebima ir akcentuojama daugelio tautosakos rinkėjų, yra ta, kad

pastaraisiais dešimtmečiais užrašomų pasakojamosios tautosakos tekstų dauguma yra vienaip ar kitaip pateikėjui aktuali, naudinga (pvz., žinia, kur esama paslėptų pinigų, būdas, kaip juos paimti) ir kiek tai įmanoma – objektyvi, „teisinga“ (pvz., kaimynei netrūksta grietinės – be abejo, ją neša kaukas; kormis iš tiesų žūsta ant kelio – Dievas yra kormį nubaudęs ir kt.). Tuo atveju, jei koks tikėjimas, sakmė tokio atspalvio neturi, ji ir užmirštama (cit. iš 1996 m. Žemaitijos nacionaliniame parke vykusios ekspedicijos apibendrinimo, žr. Mukienė 1996).

Ko gero, esminės tam tikro pamažėl ryškėjančio nesusikalbėjimo tarp kai kurių į ypatingą archaiką orientuotų folkloristų, dabarties kaime vis dar tebeieškančių senovinės pasaulėžiūros atspindžių, ir šiandieninių liaudies tradicijos atstovų priežastys ir yra nesutampantys abiejų pusių požiūriai į tai, kas turėtų būti laikoma vertinga ir kaupiama ateities kartoms (apie analogišką situaciją, susiklosčiusią renkant

dainas, žr. Stundžienė 2003). Folkloristų užkalbinti XX a. 3–4-ajame dešimtmetyje gimę kaimo žmonės dažniausiai pasirodo besą kur kas mieliau linkę pasakoti apie jaunystės laikus ar daugelio dramatiškų istorinių, socialinių ir kitokių pokyčių nuspalvintus ir visai sujauktus savo gyvenimus, nei prisiminti jau į užmarštį nugrimzdusias pasakas ar tradicines sakmes, padavimus ir kitokias užrašinėtojo atkakliai mėginamas išklausti senovines „baikas“. Kalbėdami apie karą ir pokarį, trėmimus, kolūkių laikus ir t. t., jie demonstruoja puikią atmintį, vardija, kiek kas prieš pusšimtį metų kainuodavę, kiek už vienokį ar kitokį darbą būdavę atlyginama, o primygtinai klausiami anuometinių pasakojimų, ilgai laužo galvą, vis bandydami iš atminties klodų iškrapštyti, ką gi kadaise girdėję apie dvasias, velnius, raganas, aitvarus ir kitokius dalykus. Neretai atkaklaus klausinėtojo išgirstamas atsakymas būna: *To aš nežinau, i nė man tėva to nelaiķė* LTRF md 139(20); arba: *Žmonės šnekėdavo kažkokių tokių, padavimai tokie būdavo, bet mano amžiu, aš nežinau...* LTRF md 125(17). O kartais, netgi prisiminę ar tautosakos užrašinėtoju priminus koki tradicinį siužetą, jį pasekę pabaigoje priduria: *Aš nevieriju, čia tiktai pasaks senovišks, mon atroda. Aš nevieriju* LTRF md 140(17).

Manytume, jog pamatinis dalykas čia – k a r t a³. Kartų kaita ir trūkinėjantys ryšiai tarp skirtingų kartų drauge su pašėlusiais tempais kintančiu gyvenimu, industrializacija, globalizacija ir t. t. daugiausia lemia pasakojamosios tautosakos transformacijas. Kaip rodo net ir ne itin ilga tautosakos rinkėjos patirtis, tiktai tarp XIX a. gimusių pateikėjų dar pavykdavo rasti tokių, kurie tarytum natūraliai gyvendavo senajame mitiniame pasaulėvaizdyje, kuriems į kaimo vakarones ateinantys „skrybėlėti ponaičiai“ ar vakarais upelyje žlugtą skalbiančios laumės dar tebebuvo gana artima, bent iš vaikystės pamenama tikrovė. Deja, ši karta jau neperkopė XXI a. ribos. Šiandien tautosaką tenka užrašinėti iš jų vaikų ar net vaikaičių. Štai pastarieji ir vargsta, sunkiai mėgindami prisiminti, ką gi ten tėvelis, senelis ar kokia nors uošvienė įdomesnio pasakojusi. Teisybės dėlei reikėtų priminti, jog, sekant sakmes, apeliavimas į autoritetus (atseit šitą istoriją senelis sakęs; taip kaimynei nutikę, o ji nemeluos; čia iš krikšto mamos girdėjau ir pan.) yra ir visada buvo žanro kanono dalis, savotiška beveik privaloma žaidimo taisyklė, būdas patvirtinti

³ Apie skirtingas pasakotojų kartas gražių ir taiklių pastebėjimų pateikia latvių pasakojimų tyrėjas ir sekėjas Guntis Pakalns, rašydamas apie vieno Latvijos krašto – Džūkstės apylinkių – praeityje ir dabar sekamas sakmes ir istorijas. Jis pažymi, kad XIX a. pabaigoje A. Lerchio-Puškaitičio surinktus ir paskelbtus šio krašto pasakojimus mokykloje skaitę vaikai po 30–40 metų patys tapo naujos mokinių bangos, XX a. 4-ajame dešimtmetyje užrašinėjusios folklorą tame pat krašte, informantais (Pakalns 2006: 132). Dar po kelių dešimtmečių tokia pervarta vėl kartojasi. Analogišką procesą, iškeldamas jį netgi iki savo tyrimų metodo lygmens, rašydamas apie kalendorines lietuvių žiemos šventes, yra fiksavęs etnologas Arūnas Vaicekauskas. Rinkdamas medžiagą, jis sąmoningai atskyrė duomenis, užrašytus iš skirtingų kartų pateikėjų. Antai savo knygos įvadinėje dalyje A. Vaicekauskas nurodo, jog buvę apklausti 172 pateikėjai, gimę iki 1910 m., ir 191 kaimo gyventojas, gimęs 1911–1937 m. Šitoks informacijos pateikėjų amžiaus grupių išskyrimas leidęs susidaryti vaizdą apie kalendorinių papročių funkcionavimą skirtingais laikotarpiais: 1) XIX a. pab.–XX a. 2-ajame dešimtmetyje ir 2) XX a. 3–4-ajame dešimtmetyje (t. y. faktiškai iki ir po Pirmojo pasaulinio karo, žr. Vaicekauskas 2005: 13). Šis autorius irgi pastebi, kad senesnės kartos informantai duomenis pateikdavę išsamiau, o jų interpretacijos ir aiškinimai būdavę patikimesni ir geriau motyvuoti.

pasakojamos istorijos tikrumą. Tačiau dabartiniams pasakotojams santykis su šiais dalykais jau yra pasidaręs kiek kitoks: jiems senesnės kartos žmogus reikalingas jau nebe tik kaip sekamos istorijos tikrumo paliudijimas – daugelis jų mėgina, tarsi „stovėdami ant mirusiojo kojų“, prisiminti, ką gi jis kadaise pasakojęs. Taigi bandoma atmintyje atkurti s v e t i m ą pasakojimą, o ne svetimu autoritetu patvirtinti savąjį. Natūralu, kad tokio naratyvo pabaigoje vis dažniau priduriama visokių svarstymų, racionalizavimų, kritinių pastabų ar net atvirai iš tokių tekstų šaipomasi.

Įdomu, kad šitokius pasakojamosios tautosakos tradicijos lūžius neblogai jaučia ir patys kaimo žmonės. Antai viena senesnių pateikėjų, Vieکشنیų apylinkės Užventės kaimo gyventoja Ona Rokienė (g. 1921), savo pasakojimo pabaigoje pažeria tokių svarstymų: *Nu tep šnekėj, seneij, munei pasakuoju, juk aš pati to jau negirdėjau, nežinau. <...> Mon atrod, kad ti tik anekduotai, tikra tik anekduotai tokei.* Be to, jai atroda, kad gal pasikeitus laikams žmonės pasakosią, kaip čia dabar *kų nužudė, apiplėšė kų, gal tad tuokius anekduots pasakos* LTRF md 128(4). Taigi – kiekvienai kartai sava realybė ir savos aktualijos. Užtat nenoriai tikima tuo, kas nors ir ateina iš tradicijos, bet sunkiai telpa į individualios patirties ar savivokos rėmus. Arba stengiamasi tokį paveldą suaktualinti, sudabartinti. Antai išties talentinga pasakotoja Danutė Rudokienė, apie 67 metų amžiaus Užventės kaimo gyventoja, užrašinėtojų paklausta apie (nebe)augančius akmenis, pataiso, kad jie ne auga, o dygstą. Ir motyvuoja: *Pažiūrėk: vein met nurenki švariausia lauką, lytus praeij – išdygis koks, vel baltou, vel yr. Vertas iš žemis, žem nenor, var laukun visus svetimkūnius* LTRF md 139(14). Arba štai kaip toji pati pasakotoja komentuoja etiologinės saktmės siužetą apie velnių sukūrimą: *Iš tų velniukų da kitas aršesnis, kap i daba mūs valdžios vyra, suprunti, nor būt viršininku, pasidar Lupiceriu* LTRF md 139(16). Net prisipažįstant savo akimis regėjus skrendantį kauką ir išsamiai išdėstant, kaip jis atrodes, – kaip daro viena vyresnių pateikėjų, 84 metų amžiaus Cecilija Jurkūnienė iš Užventės kaimo (*Aš pakel akis, veizu, kad lak. Nei šioks, nei toks. Kokių 5 metrų ilguma. Ne kap gondrs, ne kap varna. Kap ilgas balkis. Vienas galas joudas, kits, trumpesnis, šveisus. Iš to galo kibirkštis metęs, pundeliais tokiais. <...> Palengva, palei medžių viršūnes nulėkė į mišką*) – vis tiek atkakliai atsisakoma „tikėti savo akimis“. Pateikėja toliau priduria iš uošvienės girdėtą siužetą, kad kaukui negalima rodyti plikos subinės, nes *ons tojaus uždegs, ons sudegins budinkus*, ir dar kitą – apie vaiko suvalgytus kaukui paliktus „kleckus“, bet pati savaip racionalizuoja: *Sakydav, kad kauks neš turtus. Bet aš matiau onų, liek ons, bet ons bova, man rodos, paukštis, vabals tuoks, i gan, ons nieka negalėj ne atnešt, ne išnešt – ne gera, ne bloga. Aš tap misliju.* Paskui toliau samprotauja per radiją girdėjusi, esą kaukas – kažkoks retas paukštis iš kalnų. *Tuo tikėčiau*, – sako. Bet žmonės tikį: *jei kas bagotas – vat anam kauks neš* LTRF md 140(17). Čia susiduriame su svarbia socialine kaimo gyventojų skirtimi: apie kaukus, kurių „populiacija“ Žemaitijos folklore, regis, ligi šiol tebėra palyginti gausi ir gyvybinga, nors ir gerokai pakitusi, daugiausia kalba tik neturtingųjų valstiečių ar samdinių palikuonys. O turtingesnių ūkininkų vaikai ar tiesiog labiau išsilavinę žmonės dažnai iš to atvirai šaiposi. Štai Kleopa Janu-

lienė (g. 1929), samdinio duktė, Palnosų kaime pasekė net keletą įdomių istorijų apie kauką, kuris esą turta nešęs tai vienam, tai kitam ūkininkui (vėlgi, pasak jos, taip žmonės kalbėję), o syki pirtelėje net radę nebegyvą kauką: *kap šuneis galva, o kojios – žąsėis. Ans bova padvėsis* LTRF md 132(22). O štai buvusi ilgametė kolūkio buhalterė ir šiaip Palnosuose žinoma asmenybė, Adolfina Jasutytė (g. 1928), papasakojo tokį anekdotinį nutikimą apie du ūkininkus Balsius: *Tie Balsiai gyvena du – Adolps ir Jons. Mano tėt's brolys ir kitas da jaunesnis sugavo varną, rudens laiki jau, pririšo vielą prie oudegos, prie tos vielos – linų pakulų ir padegė, ir ta varna nuskrido un Jonia Balsia. Ir iš to pasklido, kad Balsys turi kauką* LTRF md 133(12). Pasak šios kritiškai tokių tikėjimų atžvilgiu nusiteikusios pateikėjos, turtai labiau priklausą ne nuo kauko, o nuo šeimininko ūkiškumo ir rūpestingos gyvulių priežiūros. Tai patvirtindama, ji seka istoriją apie ūkininką, kuris buvęs žmonos prašytas iš Latvijos parvežti kauką – kad pieno daugiau būtų. Pagavęs uždare į dėžutę bimbalą ir atidavė savo moteriškai vietoj kauko. Siužetas tautosakoje žinomas, bet įdomi jo transformacija šios pasakotojos lūpose. Pasak jos, tariamą kauką toji moteriškė pasidėjusi kamarėlėje, ėmusi iš džiaugsmo savo karves labiau mylėti, geriau prižiūrėti – ir pieno tikrai padaugėję. Bet vieną dieną iš smalsumo atidariusi *abriną – dėžutę – ir paleidusi „kauką“*. Kai jo nelikę, *ona nuleido ronkas, nėraž tų gyvulių nebžiūrėj nė ką, i peina sumažėja* LTRF md 133(14).

Dar įdomesnė senųjų tikėjimų priešprieša su pamoralizavimais, kiek galima spręsti iš ekspedicijoje užrašytų pasakojimų, susiklostė Užventės kaime. Čia viena iš pateikėjų, kaimynės įvardyta kaip blogas akis turinti ir galinti gyvulius nužiūrėti moteris, tarsi atsikirsdama netiesioginiame dialoge, savo ruožtu pažeria kitokį aiškinimą apie nužiūrėjimą (šiose apylinkėse vadintą „nučeravojimu“), kaltindama aplaidumu ir tinginyte pačias neva nukentėjusias moteris:

Tuokis gaspadins, katruos nepaslenk darbouties, nepaslenk gyvuls šert, anos tunkiai pasak, aš gird: „Nu, jau sučeravuojai, jau nuveiziejai! Vo, jau nebein ronkuo!“ Nu ką tu misliji eis: nuo ryto pašer, tumsuo, vakari, ontrukart nuvein i kūčę. Tas gyvuls išbadėjis, neiedis. <...> Nugi aiškiai matau. Nu, kap tau nečieravot, Jėzus Marij! Nuo ryt pašer paršelius, tumsuo, o antrakart vakari, šituo. Ir stou šlapia, i neėdis, i neėsti, i [šaukianti]: „Čia mon paršelia ka nuveiziejai, ka supavydėjai jau! Cyp i cyp. Nikūmet neapsistoj cypt!“ Nu kap ons necyps nešerts?! Nu, tu onou pašerk tris karts, keturs, ka ons nor ėst, ons priēs, necyps! Ir augs. Ir akys bus geros. Nu, mon tap atroda (LTRF md 140/19/).

Įdomus mėginimas senųjų tikėjimų principais aiškinti gyvenamojo meto moralės spragas ryškėja net keletu pateikėjų pasakojimuose apie iš senovės žinomus draudimus nėščiai moteriai ir nurodymus, ko jai reikėtų vengti. Iš esmės vadovaujamosi panašumo magijos principu, jog kaip nėščioji elgsis, toks vaikas ir gimšias. Štai Viekšnių miestelio gyventoja Zuzana Beržanskytė (g. 1924) aiškina, kodėl niekaip darbų paibaigti negalinti: užtat, kad motina *baisiai vis bova usiėmus ir usiėmus, tas i perein vaiku, žina* LTRF md 137(10). Todėl Užventėje tvirtinama: *Nėščioji negal pasidyvyt, negali nužiūrėti: tas negražus, tas gražus, tam akys kreivos, a tam... Nėščiai moteriai nieka nereik matyt* LTRF md 139(35). Tuo pačiu apibendrintu įsitikinimu grindžiami ir svarstymai apie dabartinę bendruomenės moralę. Štai viena pateikėja prisimena

istoriją iš asmeninės patirties: esą syki, sūnaus laukdamasi, iš ant aukšto kabėjusio samdinės maišelio ištraukusi džiovintą obuoliuką ir suvalgiusi, nes labai norėjėsi. Sūnus ir vogęs iš „kolchozo“. *Nukniaukt ką iš valdžias, ons jau pirms sugebės. <...> I tikra žina, i ką atsigimis*, – kritiškai sako moteris, toliau reziumuodama: kadangi pokario laikais nėščios moterys viską maišais tempusios iš „kolchozų“, tai ir jaunoji karta tokia išaugusi – visi sugebą valdiško turto pasiimti (LTRF md 140/20/).

Sapnai – tiltas į anapusybę

Ekspedicijos metu turėjome progos įsitikinti, jog Vieکشnių apylinkių žmonės itin gausiai, noriai ir įdomiai pasakoja apie gyvenimiškus praeities ir dabarties dalykus: dvarų ir dvarininkų gyvenimą, samdinių buitį skirtinguose dvaruose, tų pačių dvarų draskymą „užėjus rusams“, bibliotekų deginimą, žydų šaudymus, trėmimus, pokarį, kolūkius ir t. t. Antra vertus, drastiškai kintanti tikrovė nieku gyvu neištrynė iš žmonių sąmonės ir pasaulėjautos tam tikro antgamtinio matmens, o bene pagrindinė sritis, kurioje realybė susitinka su anapusybe ir apie kurią kone kiekvienas užkalbintasis turi ką pasakyti, yra sapnai. Dar – nuojautos, visokie pranašingi ženklai, regėjimai, bet ypač – sapnai. Ir ko tik nesapnuojama: mirusieji ir gyvieji, ateitis ir praeitis, negražintos skolos ir neišpildyti pažadai, perspėjimai ir padrašinimai, negimę kūdikiai ir nekrikštytos „dūšelės“ – visa kas aplanko ir pasirodo sapnuose. Turbūt nebuvo per visą ekspediciją mūsų kalbinto žmogaus, kuris, jei jau apskritai sutikęs bendrauti, būtų kategoriškai atkiręs nieko nesapnuojąs ar netikįs sapnais. Priešingai, veikiau pasitaikė ne viena(s) pasakotoja(s), kuris beveik visą savo gyvenimo istoriją sudėliodavo kaip sapnų ir jų pildymosi naratyvą⁴. Antai Dainorių kaimė sutikta 1932 m. gimusi Vanda Šajauskienė teigė susapnavusi ir mirusią mamą, kuri kvietusi pas save, ir brolių, per kurio mirties metines pamiršusi pasimelsti, ir apie būsimą tėvelio mirtį sapnai pranešę, ir apie vyro žūtį (apie šį tragišką įvykių ne tik sapnai, bet ir daugybė kitokių pranašingų ženklų ir nuojautų moterį perspėję), ir apie gimiantį sūnų pirmąsyk sapne sužinojusi (*Nežinojau, kad buvau pastojus*), ir apie brolio mirtį sapnas pranešęs. *Ne visi sapna pildos, bet daug pildos*, – reziumuoja (LTRF md 134/22–30/). Lemiamais gyvenimo momentais pranašingai sapnavę ir šios moters artimieji: vyras prieš savo žūtį sapnavęs su peiliu jį puolantį tėvą, o dukterė – savo būsimą vaikaitį gimimą. *Va tei sapna, jau tikra, gal ne kožnam, bet mon aneis pildos. Daug sapnų jau yr išsipildę*, – priduria V. Šajauskienė (LTRF md 134/35/). Net pirmoji daina, kurią prikalbinta padainuoti užtraukė, prasidėjo žodžiais: *Sapnelį sapnavau, sapne tave mačiau...* LTRF md 134(12).

⁴ Įdomu, kad seniau užrašytuose tautosakos tekstuose, taip pat ir A. Urbienės rinkiniuose, savarankiškų sapnų pasakojimų vargiai aptiksime. Veikiausiai ankstesniais laikais sapnų pasakojimų net nemėginta užrašinėti. Sapnavimas ar sapnuose matyti dalykai čia įpinami nebent kaip platesnio pasakojimo dalis, reikalinga tolesnei siužeto plėtočiai. Pavyzdžiui, LTR 4722(102) esančioje istorijoje apie iš šv. Roko koplytėlės pavogtą šunelio figūrėlę pasakojama, kaip „kaltininkei“ sapnuose imąs rodytis *Rokelis* ir reikalaujas: *Atiduok man šunelį!*, taip priversdamas atitaisyti padarytą žalą. Įdomi ir savitai pasekta pasaka „Ūkvedis“, užrašyta Vieکشniuose 1938 m., kur pasakojama, kaip dvaro ūkvedžiui, mėgusiam žvake svilinti velnio atvaizdai nosį, prisiasapnavęs velnias ir kerštaudamas per sapną privertęs jį priteršti savo lovą (LTR 1622/202/).

Ypatingą, savotiškai fatalistinę šios moters požiūrį ne tik į sapnus, bet ir į visokius likimo ženklus rodo ir jos pasakojimai apie tradicinius būrimus: tai, kas kitiems pasakotojams jau būtų virtę juokais ar smagia pramoga, jos patirta ir išgyvenama kaip labai rimti, pranašingi dalykai. Antai tikima, kad jei per vestuves bažnyčioje vieno iš jaunujų pusėje žvakė silpniau dega, tas greičiau miršiąs. *Kap ženijomės, vyro žvakė buvo nulašėjus. Ons onksčiau ir žuva* LTRF md 134(36). Arba štai pasakojimas apie naujamečius būrimus (tipišką jaunimo pramogą): *Mes, ka jauni bovam, isigalvodavom visko. Į vieną indelį ipildavę vandens, į kitą – grūdų, į trečią – žemių, į ketvirtą įmesdavę žiedą. Grūdai – geri metai, vanduo – lietingi, žemė – mirsi, žeidas – išteksi. Kokį kas ištrauks, taip i būs. Aš ištraukiau ar grūdus, ar žeidą, o mona brolis ištraukė žemį. Vo ons i numirė onksti* LTRF md 134(29).

Lemtingus savo gyvenimo lūžius su sapne regėtais dalykais sieja ir vyrai. Antai žinomas Palnosų kaimo giesmininkas, muzikantas ir šiaip visų galų meistras (pasak kito pateikėjo, *ons ir ont tunciaus, ir ont rožunčiaus*) Juozapas Rimkus (g. 1934) kaip tik per sapną regėtu Marijos pasirodymu aiškina savo gyvenimo būdo pokyčius – grįžimą prie bažnyčios (LTRF md 130/20/).

Ypač rimtai reaguojama į mirusiųjų pasirodymus per sapną ir jų prašymus. Vienas iš ryškesnių pavyzdžių – jau minėtos Z. Beržanskytės pasakojimas, kaip jai sapne prisispavėjęs miręs pažįstamas. Kalbinanti jinai jį, ir sapne atsimenanti, kad jis – miręs. Klausianti, ko noris: *A kalnūs? – Ne, mišiu!* Ir užsiprašęs už mišias net 30 rublių (daug daugiau, nei mišias užpirkti tais laikais kainavę). O ji tik 70 rublių išvis teuzdirbdavusi. *Iš muneis nēr tap lengva išpešt pinigūs!* – pabrėžia pasakotoja ir toliau porina, kaip sapne derėjęs su prašytoju dėl mišių kainos, dar bandžiusi jį paprotinti, kad verčiau prašytų savo buvusios mylimosios Stefos, o ne jos. Galiausiai (jau nebe sapne) į tą reikalą įsikišęs pasakotojos brolis ir liepęs nunešti reikalingamus pinigus altaristai, nes *su miruses nerek žaist* LTRF md 135(33). Panašu, kad į visokias iš anapus primenamas skolas žemaičių žiūrėta itin dalykiškai ir konkrečiai. Minėtą istoriją savotiškai atkartoja Užventės kaime užrašytas aštuoniasdešimtmetės Anicetos Navickienės pasakojimas apie sapne matytą draugą, kuris prašęs priminti jo tėvams, kad jie esą nesumokėję tokiai moterėlei pinigų už užpirtus poterius. *Aniceta, aš esu miręs*, – sapne kreipėsis į ją. Ji parašiusi jo tėvams laišką, tie pinigus sumokėję, ir tada vėl tą patį mirusįjį susapnavusi: *Aniceta, aš per tavi palikau laimingas!* – pasakęs (LTRF md 125/13/).

Pasakojimai ir tikėjimai apie žydus

Pasak istorinių šaltinių, žydai Vieکشniuose apsigyveno dar XVII a. Jie čia plėtojo įvairiausias verslus, prekybą. Žydų bendruomenė Vieکشniuose atrodo buvusi itin gausi. Antai 1897 m. Rusijos carinės vyriausybės gyventojų surašymo duomenimis, miestelyje gyveno 1305 krikščionys (lietuviai, rusai, lenkai) ir 1646 žydai, buvo net 60 parduotuvių. Taigi žydai sudarė 56% visų gyventojų, turėjo dvi (kitais duomenimis – net tris) sinagogas, keletą mokyklų, įvairių draugijų ir t. t. Deja, per Pirmąjį, o paskui ir per Antrąjį pasaulinį karą žydų bendruomenė smarkiai nuken-

tėjo ir Vieکشniuose žydu beveik visiškai nebeliko. Turtingą kultūrinį ir ekonominį jų paveldą liudija kai kurie išlikę architektūros paminklai bei vietos žmonių atmintis.

Žydai nuo seno yra buvę ir ryškiais pasakojamosios tautosakos personažais; spalvingų, anekdotiškų jų paveikslų aptinkame ir A. Urbienės rinkiniuose. Ypač populiarus, net kelis syk Vieکشnių krašte fiksuotas skirtingų buitinių pasakų siužetų intarpas apie apgautą žydą, kuris, išgirdęs maiše užrišto ir skandinti vežamo gudruolio skundus, neva šis nemokas nei skaityti, nei rašyti, o jį nori „žydu karaliumi pastatyti“, pats mielai vietoj jo įlenda į maišą ir prigirdomas (LTR 1622/186/, 2514/93/). Kiek galima spręsti iš archyvinių tekstų, žydai tradicinės lietuvių kaimo bendruomenės atstovų laikyti pavojingais ir nelabai suprantamais žmonėmis, nuo kurių galima ir nukentėti (LTR 2514/73/, 4721/155/), bet kuriuos taip pat lengva bei smagu maustyti patiems (jau prieškarui Vieکشniuose fiksuota gausybė anekdotų apie žydus, pvz., LTR 2514/132/, 4722/97/ ir kt.).

Net ir šiandien, kai žydu Vieکشniuose seniai nebelikę, apie juos žmonės vis dar daug tebepasakoja: ir neva tikrų istorijų apie žydu ir lietuvių santykius, apie žydu papročius (ypač šabą), visokius pasišaipymus iš jų ir abipusius bandymus vieniems kitus apmulkinti, taip pat apie žydu pogromus ir jų šaudymą vokiečių laikais. Nemažai teko išgirsti ir tradicinių folklorinių siužetų – pavyzdžiui, etiologinių sakmių apie tai, kodėl žydai kiaulienos nevalgo, anekdotų apie žydus, bibliinių istorijų perpasakojimų ir t. t. Pasak vietos žmonių, visa prekyba tarpukariu buvusi žydu rankose, vienintelį „Ažuolo“ kooperatyvą vietos klebono raginimu lietuviams pavykę įsteigti. Įdomu, kad kone sutartinai tvirtindami, jog žydu nemėgę, o kartais ir jų krautuves išdaužydavę (*Jau žmonės nebegalėj kliautis su jais. Visokias piktadarybes darydavo, ir jų teisė buvo. Jie visur prieidavo, pinigų turėjo, ir visur jų teisė buvo* LTRF md 127/32/), žemaičiai kur kas griežčiau smerkia žydu genocidą vokiečių laikais, o ypač neigiamai atsiliepia apie žydšaudžius lietuvius. Kategoriskai teigiama, kad nereikėję į tai lietuviams kištis, baisimasi žydšaudžiais ir gailimasi nelaimingų žydu. Minėtoji A. Navickienė iš Užventės tikino, esą visų žydšaudžių galas buvęs liūdnas: vienas pasikoręs, kitas nuskendęs, trečias irgi ilgai negyvenęs – *gal avarijoj žuvo; kažkokia Dievo rykštė* LTRF md 125(7).

Vis dėlto ypač sudomino į folklorinę tradiciją įaugę ir tikrų siaubo pasakų pavidałą įgavę pasakojimai ir tikėjimai apie žydu mėginimus gaudyti katalikų vaikus – neva jiems reikėdavę katalikų kraujo. Keista, bet tikriausiai iš vaikystės užsilikusių bauginimų paveikti, šiomis istorijomis sakosi tikį net ir kritiškiausi pasakotojai, nesyk primygtinai deklaruojantys netikį visokiais pramanais – kaukais ir pan. Ne viena moteris vaizdžiai aiškino, kaip vaikystėje, suaugusiųjų įbauginta, bijojusi žydu: *Nu būt pajėmė, juk žydai pjaudavo tuos vaikus! Ar jūs nežinot to? Jo. Žydai pajimdavo. Reiškia, žydams reikėjo katalikų kraujo* LTRF md 127(28). Dvi skirtingos pateikėjos iš Užventės kaip savo asmeninius prisiminimus pateikė pasakojimą, neva vaikystėje vos neįkliuvusios žydams: A. Navickienė teigė, jog jai užėjus į krautuvenę žydė užstojusi duris ir nenorėjusi išleisti, o pabėgusią žydas vijęsis (be to, kitą kart žydas po miškelį gainiojęsis ir jos penkiametį brolių, LTRF md 127/28/), o kita pateikėja, O. Rokienė, pasakojo, kaip ją einančią į mokyklą žydas

norėjęs įvilioti pas save, ir tik atsitiktinai pro šalį ėjusi mokytoja išgelbėjusi, nes liepusi skubėti į pamokas. *Matyt, kad nebuvo nelaimė žadėta*, – pabaigoje pridūrė. Ir kategoriškai patikino, kad jei tąsyk būtų užėjusi į žydo parduotuvę, šis būtų duris uždaręs. *Būt i kaulele sutrūnijį* LTRF md 128(5–6).

Daugelis pateikėjų, kalbėdamos apie žydus, citavo nuo mažumės į atmintį įstričiusius suaugusiųjų gąsdinimus vaikams. Sakydavę: *Tik nekriokit, bo ateis žyda i išneš. Ta tu bijojam. Je tu Marij, bijojam žyda!* LTRF md 128(25).

Paklausus, kam žydams to kraujo reikėję, pateikėjų nuomonės kiek išsiskiria. Vieni sako, neva žydai juo tepdavę savo vaikų delnus ir padus (LTRF md 127/28/), kiti – kad akis, nes *vaika ta akli gimst, kap katūkšte, i aneis lietuvių krauja pašlapin akis vaika, vaika prareg, pražiūr* LTRF md 128(25)⁵. Dar viena versija – katalikų kraujo dėdavę į macus (LTRF md 127/30/). Užrašyta ir tikra šiuolaikinių šiurpių analogija – apie neva už kojų pakabintą ir peiliais žydu bodomą vaiką... Vis dėlto, matyt, pati pajutusi, jog čia kiek perlenkė lazda, pateikėja bando švelninti pasakojimą pabaigoje pridurdama: *Yr buvį visokių atsitikimų prie žydu. Didelious meistous. Pas mumis ne, vis teik čia meistels nedidels, nedaug tu žydu tegyven...* LTRF md 128(25).

Baigiamosios pastabos

Čia spėjome apžvelgti vos keletą anksčiau Vieکشnių apylinkėse klestėjusios ir dabar tebegyvuojančios pasakojamosios tradicijos aspektų. Toji tradicija yra itin marga, savita ir kiekvieno pasakotojo lūpose vis kitokių atspalvių įgyjanti. Pagrindinė mūsų pastebėta jos raidos tendencija – polinkis aktualinti senuosius pasakojimus, priartinti juos prie šiandienos gyvenimo bei dabartiniam žmogui svarbių, įsimintinų dalykų. Deja, tenka pripažinti, jog tie tradiciniai tekstai ar net ištisi tautosakos žanrai (pvz., „klasikinės“ pasakos), kurie sunkiai pasiduoda šitaip transformuojami, dažniausiai būna arba pamirštami, arba praranda būdingiausias savo žanro bruožus, t. y. virsta anekdotais, išskaidomi į trumpus fragmentus ar pan. Anekdotais ar savotiškoms antisakmėms yra linkusios virsti ir nemažai tradicinių mitologinių sakmių; beje, kiek galima spręsti iš ankstesnių vieکشniškių tautosakos rinkinių, šis procesas tikrai yra prasidėjęs ne šiandien. Veikiausiai tai – nuolatinis sakmių gyvavimo palydovas: vieni jų siužetai pamirštami arba perdirbami į savo priešybę – antisakmes, kiti – naujai sukuriami. Toks žanro lankstumas bei gebėjimas prisitaikyti prie kintančių gyvenimo sąlygų yra sakmių išlikimo ir jų gyvybingumo prielaida. Atrodo, kad šiandien pati produktyviausia naujų sakmiškų siužetų kūrimo sritis – pasakojimai apie sapnus, kuriuos, be kita ko, dar imta ir intensyviai folkloristų tirti bei užrašinėti.

⁵ Šioje vietoje savaime peršasi palyginimas su įdomiais Virginijaus Savukyno pastebėjimais apie žmogaus sampratą ir krikšto reikšmę tradicinėje kultūroje: „Lietuvoje yra paplitęs pasakymas, kad žydai neturi dūšios. Toks tvirtinimas darosi suprantamas, jei priimame šią logiką: „dūšia“ įgyjama per krikštą, o kadangi žydai neturi krikšto, tai jie negali turėti „dūšios“. <...> Taigi žydai nepriimdami krikšto lieka šalia gyvūnų pasaulio“ (Savukynas 2007: 55).

Taigi pabendravus su žmonėmis, tikrai nesinori pritarti dejavimams, neva tautosaka nykstanti. Ji tiktai kinta, yra aktualinama, perprasminama, tradiciniai siužetai derinami prie to, kas pateikėjui svarbu, arba – ko, jo manymu, tikisi užrašinėtojas. Tai, kas bus papasakota, daugiausia priklauso nuo to, ko ir kaip paklausama; dar – nuo asmeninės pasakotojo patirties ir motyvacijos. Sakysime, jei šeimoje daug mirusiųjų, žuvusiųjų, labai tikėtina, kad ir neklausę išgirsime pasakojimų apie pranašingus ženklus, sapne ar iškart po šermenų regėtus mirusiuosius, samprotavimų apie anapusybę ir žmogaus likimą. Tremtiniai, savaime suprantama, pasakoja apie tremtį; kai kurie, kaip minėtoji viekšniškė Z. Beržanskytė, savo istoriją paversdami išpūdingu, juoko ir ašarų, absurdo ir tragizmo sklidiniu gyvenimo pasakojimu. Išsilavinusio, pasaulio mačiusio (ir tuo besididžiuojančio) žmogaus, kaip šios pateikėjos brolis Jonas Beržanskis (g. 1919), nieku gyvu nepriversi pasakoti „baikų“ apie kaukus, kerėjimus ar ką nors panašaus; užtat jo atmintyje glūdi visa šlovingos jo giminės ir gimtojo miestelio istorija. Tradicija gero pasakotojo sąmonėje yra tartum klodas, iš kurio prireikus pasisemiami tai, kas tuo metu atrodo esą reikalinga, ir pateikiama klausytojui. Užfiksuotas tekstas kiekvienąsyk yra unikalus „momentinis“ pateikėjo ir užrašytojo sąveikos rezultatas. Kokia nors „kanoninė“ net ir iš pažiūros labiausiai tradicinių tekstų prasmė kuo toliau, tuo labiau panašėja į savotišką teorinį konstruklą, nes šie pasakojimai – nelyginant daugiabriauniai deimantai, kaskart sušvytintys vis kitokiomis spalvomis.

ŠALTINIAI

- BLPK – Jonas Balys. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas, *Tautosakos darbai*, t. II, 1936; perspausdinta: Jonas Balys. *Raštai*, t. III, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2002, p. 3–256.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTRF md – Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka, mini diskų rinkiniai.
- VK – *Viekšnių kraštas: Bibliografija ir žinios krašto istorijai*, [t.] I–IV, autorius ir sudarytojas Bronislovas Kerys, Viekšniai, 1996–2005.

LITERATŪRA

- Būgienė Lina 2003. *Nuo tada netikiu į baidymus*: Pasaulėžiūros lūžių atspindžiai sakmėse, *Tautosakos darbai*, [t.] XVIII (XXV), p. 109–119.
- Būgienė Lina 2004. Komunikacinės sistemos kontekstas: sakmių ir patarlių sąveikos, *Tautosakos darbai*, [t.] XX (XXVII), p. 13–20.
- Elekšis Juozas 2001. Viekšniai – unikalus miestelis, *Mokslas ir gyvenimas*, Nr. 9 (525); el. versiją žr. <<http://ausis.gf.vu.lt/mg/index.html>>
- Gedvilas Algirdas 1985. Vertinga kraštotyrininkės dovana, *Vienybė*, rugpj. 15.
- Grigas Kazys 1983. Simonas Daukantas ir lietuvių tautosaka, kn.: Simonas Daukantas. *Žemaičių tautosaka*, t. 1, Vilnius, p. 11–42.
- Ivanauskaitė Vita 2006. Nepabaigiami folkloristų darbai Žemaitijoje: 2006 metų ekspedicija Viekšniuose, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXII, p. 256–263.
- Kerbelytė Bronislava 1973. Mečislovas Davainis-Silvestraitis tautosakininkas, kn.: *Pasakos, sakmės, oracijos*, surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis, Vilnius, p. 5–39.
- Kerys Bronius 1993. Viekšnių puodinininkai, *Vienybė*, birž. 19.
- Kudirka Juozas 1969. Prekyba puodžių dirbiniais Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a., *LTSR MA darbai, Serija A*, t. 2 (30), p. 157–165.

Laurinkienė Nijolė 2004. Vaivorykštė lietuvių žodinėje tradicijoje, *Tautosakos darbai*, [t.] XX (XXVII), p. 184–202.

Mukienė Danutė 1996. *Kraštotyros ekspedicijos Žemaitijos nacionaliniame parke*, parengė Danutė Mukienė, Žemaičių kultūros draugijos informacijos centras, 1988–2002, [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://samogitia.mch.mii.lt/LANKYTINOS_VIETOS/ekspedicijosPL.lt.htm>

Pakalns Guntis 2006. Experience and Knowledge Gained from Collecting Legends and Ghosts Stories in Džūkste, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXI, p. 128–141.

Radauskienė Marija 2005. Pasakojamoji žemaičių tautosaka, *Žemaičių žemė*, Nr. 1, p. 38–48; el. versiją žr. <<http://samogitia.mch.mii.lt/TAUTOSAKA/pasaktautosak.lt.htm>>

Rozga Leopoldas & Kerys Bronius 2005. *Viekšniai (Mažeikių rajonas)*, Utena.

Savukynas Virginijus 2007. Žmogaus amžius ir etnokonfesiniai santykiai, *Kultūros barai*, Nr. 1, p. 53–57.

Stundžienė Bronė 2003. Merkinės dainų istorija: vizija ir tikrovė, *Tautosakos darbai*, [t.] XIX (XXVI), p. 13–32.

Urbienė-Lengvenaitė Amelija 1987. Mano vaikystės Viekšniai: Iš kraštotyrininko užrašų, *Vienybė*, kovo 31–bal. 2.

Vaicekauskas Arūnas 2005. *Lietuvių žiemos šventės: Bendruomeninės kalendorinio ciklo apeigos XIX a. pab.–XX a. pr.*, Kaunas.

Vėlius Norbertas 1983. *Senovės baltų pasaulėžiūra: Struktūros bruožai*, Vilnius.

Vėlius Norbertas 1987. *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis*, Vilnius.

FOLK NARRATIVES OF DIFFERENT GENERATIONS OF SAMOGITIANS: SOME REMARKS ON THE FOLK STORIES FROM VIEKŠNIAI

LINA BŪGIENĖ

Summary

The northwestern part of Lithuanian territory, Samogitia, was always famous for its particularly rich folk narrative tradition. Already the first collection of Lithuanian folktales compiled by Simonas Daukantas in 1835 was based on Samogitian materials. The subject of this article, however, is but a small part of Samogitian folk narrative tradition, recorded in a single locality, centered on the Viekšniai town and parish. By comparing materials collected several decades earlier, with the data accumulated during the fieldwork session that took place in 2006, the author attempts to perceive changes and transformations of traditional folklore, and to grasp possible causes of these developments. According to the analysis, the most persistent elements of folklore are the most flexible ones, which are capable of adapting and retaining their relevance in the course of life span of several generations. Otherwise, separate parts or even entire genres of folklore may be forgotten and thus removed from the living tradition. This was essentially the case with long and elaborate folk narratives like fairytales, which are still numerous in earlier folklore collections from Viekšniai, but have become practically extinct by the beginning of the 21st century. As regards the folk belief legends, these narratives repeatedly prove to be particularly apt to various kinds of transformations and actualizations. While some of these stories also become forgotten, transformed as to convey opposite messages or turned into anecdotes or jokes, others keep being constantly created. The most productive way of creating new “legend-like” pieces of folklore are the dream narratives, and other stories of personal supernatural experiences. Still, the general mode of folklore transformation is its actualization, rationalization and moralization, as informants are particularly keen on illustrating various aspects of their daily life or on deploring moral deterioration of the modern times by use of traditional stories, elements of traditional folk beliefs and popular magic. Another aspect of Viekšniai narratives is an especially prominent role played in this town by the particularly numerous Jewish community living there until the WWII. Various aspects of the long-term Jewish-Lithuanian relations and the tragic end of this neighborly existence are still very vividly preserved in folk memory and reflected in folk narratives.

Gauta 2007-04-06